

Gülşən Əliyeva-
Kəngərli Filologiya elmləri doktoru,
professor
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Az-1065, Bakı, İnşaatçılar prospekti 39
E-mail: gulshenkengerli@mail.ru

CAVİD TEATRINDA “ŞEYX SƏNAN”: ƏFSANƏ YOXS HƏQİQƏT

Xülasə: Müdrik Şərqi hikmətlər xəzinəsinin açarını tapmaq hər sənətkara qismət olmur. XX əsrdə Tanrı bu sehrli açarı dahi Füzulinin ən doğma varisi böyük romantik şair və filosof Hüseyn Cavidə bəxş etdi.

Dünya romantik ədəbiyyatının bədii incisi olan “Şeyx Sənan” əsəri romantik faciə olmaqla bərabər, eyni zamanda sufizmi səhnəyə gətirən ilk dram əsəridir, müəllif bu əsərlə ilk mənzum tarixi faciənin, poetik teatrın, həm də sufi-mistik teatrın əsasını qoymuşdur.

Açar sözlər: filosof Hüseyn Cavid, təriqət, Şeyx Sənan, romantizm, mənzum tarixi faciə.

Müdrik Şərqi hikmətlər xəzinəsinin açarını tapmaq hər sənətkara qismət olmur. XX əsrdə Tanrı bu sehrli açarı dahi Füzulinin ən doğma varisi böyük romantik şair və filosof Hüseyn Cavidə bəxş etdi. Onun bir əlindən sehrli Şərq ikinci əlindən modern Avropa tuturdu. Məşriqlə Məqrib arasındakı təmaslar üzərində öz büllur romantik sarayını quran Hüseyn Cavid burada ilk dəfə əfsanəmi həqiqəti olduğu hələ də müəmma olaraq qalan Şeyx Sənanı əyləşdirdi. H.Cavidin büllur sarayı yerlə göy arasındakı fəzada idi.

Hüseyn Cavid zamanın fəvqündə duran, fikirin və xəyalın romantik uçuşunu kosmik ənginliklərə yüksəltməyi bacaran qüdrətli sənətkardır. Onun romantikasında fikirin qanatlarını ən uzaq fəzalara üçürlər üçün tükənməz enerji ilə təmin edən yüksək tarixilik duyğusu var. Fəqət Hüseyn Cavid dünyanın böyük romantik sənətkarlarından fərqləndirən qüvvətli bir cəhət var: Hüseyn Cavidin romantizmi Şərqi və bütün dünyanın ən kamil fəlsəfi cərəyanı olan sufizm bulağından dirilik suyu içib. Onun qəhrəmanları Haqqın dərgahına gözəllik və sevgi qanadlarında gedib çata bilirlər. “Mən fəqət hüsni-xuda şairiyəm // Yerə enməm də səma şairiyəm” – misraları H.Cavidin bütün çərçivələri sökübdəğidən, əngin səmalara qarşı açan romantik fəlsəfidir. Xudanın hələ heç kimin görmədiyi hüsni ən kamil hüsndür. H.Cavid bu məchul, fəqət əbədi gözəllik mənbəyi olan ilahi hüsni tərənnüm edir.

Füzuli Leylini yaratdığı kimi, Cavid də ülvi bəşər övladı olan Xumarı ilahi hüsni, ilahi eşqi daşıyıcısı kimi yaradır və onun Şeyx Sənanla əl-ələ tutub haqqa doğru uçuşunu mayasında ilahi səadət olan nurlu faciə kimi yaradır. Sənan və Xumar insanları bir-birindən ayıran uçurum dərələri öz ölümləri ilə birləşdirməyə, insanlığın Tanrıya yetmək üçün körpü rolu oynaya bilirlər. Beləliklə, də H.Cavid öz yaradıcılığında yerləri və göyləri birləşdirməyə nail olur.

**Könlüm quşu geyib yenə matəm
libasını, Ağaz edibdi nəğməyi-möhnət
fəzasını Oldu bəlayi-millətə hər kəs
ki, mübtəla Dilxan olubdu Saliki
bicarə bərmala.**

**Millət qəmi ilə az qalır axır cünun ola
Hər dәм odur ki ney tək ucalda sәdasını.**

Hüseyn Cavidin bu şeiri yaradıcılığının ilk illərində “İrşad” qəzetinin 19 yanvar 1906-cı il tarixli sayında çap olunub. Diqqətçəkən budur ki, Cavid əfəndi bu şeirdə özünü “Salik”, yəni sufizmin təriqət yolçusu deyə təqdim edir. Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə milli romantizmin banilərindən biri kimi daxil olub. Belə çıxır ki, o, romantik olmaqdan öncə sufi (mistik) imiş. Yaxud özünü belə hesab edirmiş. H.Cavid Şeyx Sənan mövzusunə birdən-birə gəlməmiş, görünür, bu mövzunun ağırlığı üzərində xeyli düşünməli olmuşdur. Bunu biz “Şeyx Sənan” (Türbəsi önündə) adlı şeirdən də hiss edirik.

**Oyan, ey piri-xoşdil! Qalx, ayıl bir xabi-rahətdən!
Qiyamətdir, qiyamət!.. Qalq, oyan, zevq al bu fürsətdən.**

**Mələklər göydən enmiş, feyz alırlar xaki-
pakindən, Seçilməz şimdiki əsla məqbərin gülzari-
cənnətdən. Fəqət xoş bir təriqət qoydun, əsla
məhv olub getməz, Cihan durduqca parlar,
yüksəlir, düşməz təravətdən. “Nədir mənası
eşqin?!” söyləyənlər nerde? Bir gəlsin, Görüb
qüdsiyyəti-Sənanı, lal olsun xəcalətdən.**

**Məhəbbətsiz bütün mənanı-xilqət şübhəsiz hiçdir;
Məhəbbətdir, evet, məqsəd bu pürəfsanə xilqətdən.**

(Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I c. Bakı: Elm, 2007, 72 s. sitatlar bu nəşrdən veriləcək).

“Şeyx Sənan” həm də Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum tarixi faciədir. Və bu mövzunun tarixi, yaxud əfsanəvi olub-olmaması xüsusi bir söhbətin mövzudur. Fakt budur ki, H.Cavid bu möhtəşəm əsərində - romantik faciədə ilahi eşq problemini qoyur. Və əgər əsərin sonluğunu sufizmdən ayırısaq, “Şeyx Sənan” əhəmiyyətsiz fəlsəfi ricətlər yığımına çevrilər. Bu sonluğa gəlmək üçün bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməliyik. Mərhum cavidşünas Zahid Əkbərov “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi” (1977) monoqrafiyasında əldə olan tədqiqatlara əsaslanaraq aşağıdakı qeydləri vurğulayır: “Bəziləri “Şeyx Sənan” dastanını sufi sənətkar Fəridəddin Əttarın (1119-1230) şair xəyalının məhsulu zənn edir, Şeyx Sənan surətini yaradarkən onun özünü nəzərdə tutduğunu güman edirlər”(s. 3). “Dastan, heç şübhəsiz folklor materialı əsasında yaranmışdır” (s. 4), “Şeyx Sənan əfsanəvi bir şəxsin adıdır” (s. 5), “Şeyx Sənanı tarixi şəxsiyyət kimi təsvir edirlər” (s. 5), “bəziləri Şeyx Sənanı Əttarın mürsədi sayırlar” (s. 6), “Sənan Şamda bir şəhərin, bir də yeddi yüz nəfər müridi olan bir şəxsin adıdır” (s. 7), “Şeyx Sənan və İbn Səqqa ayrı-ayrı şəxsiyyətlər deyil, eyni bir şəxsin adlarıdır” (s. 13), “Şeyx Sənan adlı tarixi bir simanı axtarmaq əbəs yerə vaxt itirməkdən başqa bir şey deyildir” (s. 14), “Şeyx Sənan” qissəsinin qəhrəmanı Şeyx Sənan (İbn Səqqa) əfsanəvi deyil, XI-XII əsrlərdə yaşamış, tarixi bir şəxsiyyət olmuşdur (s. 21). Şerqşünas və cavidşünasların fikrincə, F.Əttarın “Məntuqüm-teyr” traktatına daxil olub, Şerqdə oxucular arasında çox sevilən “Şeyx Sənan” hekayəsi H.Cavidin eyniadlı romantik faciəsinin əsasında dayanmışdır. Bizcə, bu fikir həqiqətə daha çox uyğundur.

“Cavidnamə” (2010) müəllifi Azər Turan yazır ki, “Şeyx Sənan” “Dünya ədəbiyyatında təsəvvüf anlayışlarının bir küll halında dramaturgiyaya tətbiq edildiyi ilk əsərdir...”. Şeyx Sənanı türkləşdirən ilk “Şeyx Sənan”dır. (s. 113). “Şeyx Sənan” haqqında bu ən müasir fikir onun sufi əsər olduğunu təsdiq edir.

Şeyx Sənan kimdir? H.Cavid burada mübahisə üçün imkan yeri qoymur. Onu aydın şəkildə təqdim edir:

**Səni annən doğurdu
Turanda, Yaşadın bir
zaman da İranda, Kəsb-
İrfan için, fəzilət için Sonra
İranı tərək edib gəldin,
Ərəbistanı ixtiyar etdin.
Gənc ikən kəsb-iştihar etdin.
Lakin ən son yerin, zəki Sənan!
Olacaq son nəfəsdə Gürcüstan.
Qapılıb hissə olmasan gümrəh,
Olacaq məqbərin ziyarətəh.**

(II c. s. 143.)

Mürşidi - əzəm Şeyx Kəbirin bu söz-ləri Şeyx Sənanın tək cə bioqrafiyasını yox, həm də taleyini əks etdirir. Mürşidi-əzəm Şeyx Sənanə eşqin bəlasına, ehtiras və nəf-sini faciəsinə düşər olacağını bildirir. Şeyx Sənan ustasına belə cavab verir:

**Bən otuz yıl cihanda
zahidvar, Bilmədim qız-qadın**

nədir zihar.

**Nə qadar bəndə varsa hissü həyat,
Ehtirasatə düşmənim... heyhat!
Bana biganə, zevqi-nəfsani,
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...
(II c. s.144)**

Otuz yaşlı, sağlam ruhlu böyük dinü-iman sahibi, nüfuzlu bir şeyx, şeyxlərin rəhbəri vaxt gəlir ki, xəyalət aləmində bir gavur qızını, xristian imanlı gürcü qızı Xumarı görür və şaşırır. Xumar ona nəinki ülviyyət rəmzi olan Zəhranı və bütün dünya-nı, dinü-imanı, ərşü-əlanı unutdurur. Bəlkə Şeyxin əqidəsi möhkəm deyil? Yox, o, dini sevən və onun fəlsəfi mahiyyətini külli-aləmə bəyan edən bir mübəlləğdir:

**Arqadaşlar! Şu parlayan
günəşin, Feyzi birdir cihanda
hər kəs için. Türk, hindu, ərəb,
əcəm bilməz, Nuru hər yanda
artar, əksilməz. Mənəvi bir
günəş də var: nəvvar –O da
islam dinidir, parlar.**

(II c. s. 158)

Əsərdə Şeyx Sənan qarşı duran mənfi obraz kimi düşünülmüş Şeyx Mərvan Sə-nandan soruşanda ki, sən ki qadından ürəkədin, indi niyə fikrini dəyişdin, Şeyx Sənan ona belə cavab verir:

**Onu seçməz sənin gözün
əsla, O mələkdir, qadın deyil,
haşa!...
Oqunur gözlərdə ülviyyət,
Sanki bir heykəli-ülhiyyət!
Vətənim, cümlə niyyətim,
Kəbəm, Şimdi yalnız odur, o,
vaz keçəməm.(II c. s. 193.)**

Şeyx Sənan Xumara qovuşmaqdan ötrü qarşısına qoyulan bütün şərtləri qəbul edir: dini-imanı atır, şeyxlərdən ayrılır, boynundan xaç asır, şərəb içir, iki il donuz otarır, yalnız bir şərti – Quranı yandırmaq təklifini qəbul etmir. Bütün bunlar Şeyx Sənanı romantik bir sevgi qəhrəmanından çox, ilahi eşq sahibi, sufi-mistik filosof kimi səciyyələndirir. Artıq onun üçün dinlə-rin, məscid və kilsənin, məscid və mey-xanənin heç bir fərqi yoxdur. H.Cavidin bö-yük mürşidi dahi Füzuli yazırdı:

**Ayrı bilmişən, Füzuli, məscidi
meyxanədən Səhv imiş ol kim, səni biz
əhli-irfan bilmişiz.**

“Şeyx Sənan” da sufi plan Dərviş obrazı ilə bağlıdır. Elə əsərdə Şeyxi və Xumarı, ümumən onların məhəbbətinin ilahi səviyyəsini dərk edən yeganə obraz da məhz dəli Dərvişdir. Şeyx Sənan ondan kimliyini soruşanda Dərviş belə cavab verir:

**Babam heyrət, anamdır şübhə...
Əsla Bilinməz bən kimim, ey şeyxi-
vala! Fəqət pəjmürdə bir səyyahi-
zarim, Şəriətdən, təriqətdən
kənarım, Həqiqət istərim, yalnız
həqiqət!
Yetər artıq şəriət, ya təriqət.
Qulaq verməm bən əsla bir
kitabə, Pərəştis eyləməm hiç bir
kitabə. Əvət, Quran, Zəbur,
İncilü Tevrat Birər rəya ki, zor
təfsiri, heyhat!
Birər rəya bütün əlvahi-aləm,
Birər əfsanə, cənnət, ya cəhənnəm.
Əgər fevqəlbəşər olmaq dilərsən,
Kənar ol daima cinsi-bəşərdən!...**

(II c. s. 173.)

Şeyx Sənan ona “piri-mürşid” – deyə müraciət edir. O, Xumarı görüncə, “Lailahə illəllah!” – deyə kəlmeyi-şəhadət gətirir, ona ilahi bir varlıq kimi səcdə qılır, onu “nuri-həqq” adlandırır. Xumar da

Şeyx Sənanı eyni ucalıqda qiymətləndirir.

Əvət, ən möhtərəm, nəcib insan...

Hələ dursun kəmalı, mərifəti

Onda var sanki evliya sifəti

(II c. s. 207.)

Bu, artıq insani yox, ilahi-mistik bir qiymətləndirmədir. Şeyx Sənan sevgini ucalığa doğru hərəkət, ülvi bir yüksəliş hesab edir: “Bəni hər kim seversə, yüksəlsin!” - deyir, “Şeyx Sənan” əsəri mistik-sufi bir sonluqla başa çatır. Romantik faciənin səbəbi ilahi eşqdır. Eşq və etiqad, ibadət və mə- həbbət arasındakı konfliktdə eşq eti-qada... qalib gəlir. Şeyx Sənan Xumara olan ilahi sevgidə məxluqdan Xaliqə gedən yolu intixab edir. Şeyx Sənanın (Məcnun kimi!) adi insanlıqdan çıxdığını artıq iki adamdərək edir: Dərviş və Xumar! Dərviş Sənana deyir:

**Baqma, şeyxim, şu halı-pürqəminə,
Giriyorsun həqiqət aləminə.
Fəzli-həqq runüma kəmalında,
Parlıyor nuri-həqq cəmalında.
Səndə bir əhli-hal əlaməti var,
Səndə əlan xuda qiyafəti var.**

(II c. s. 256)

Göründüyü kimi, H.Cavid Dərvişin dili ilə Şeyx Sənanı sırf sufi qəhrəman kimi təqdim edir. Dərviş H.Cavidin öz obrazı idi. Sidqi Ruhulla xatirələrində yazır: “H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin tamaşasında mən həmişə dərviş rolunu ifa edirdim. Sonralar bu rolu bəzən başqa artistlər də ifa edirdilər... Mərhum H.Cavid həmişə mənə deyirdi: “Qardaşım Sidqi! Bu əsərdəki Dərviş mən özüməm. Unutmayın ki, Siz məni oynayırsınız”. Beləliklə də Dərviş əsərdə dramaturqun bədii-fəlsəfi qayəsini, estetik idealını əks etdirən obrazdır.

Əsərin sonunda Şeyx Sənan Xumarın əlindən tutub “Ya allah!” deyərək sonuncu pənahgaha – UÇURUMA atılırlar. “Uçalım, haqqa doğru, gəl uçalım!” deyir Şeyx Sənan. Şeyxlər və müridlər “uçdular” deyərək onları yola salırlar. Sənanın “O donuzlar ki, otladır Sənan // Hiç fərqi yoxdur onlardan” deyərək donuz adlandırdığı şeyxlər və müridlər də, Xumarın atası Platon da, gürcülər də, xristian dininin xadimi Papas da bu uçuşa mat qalırlar.

Şeyxlər və müridlərin sözləri ilə desək, bu UÇUŞ “müdhiş səadət”, “dərbər fəlakət” idi.

Cavidşünas A.Turan bu uçuşun mahiyyətini belə izah edir: “Türk təsəvvüf düşüncəsində və eyni zamanda bu düşüncənin hələ hasilə gəlmədiyi çox-çox əvvəlki çağlarda bəlkə də ən ciddi məqamlardan biri həmin uçmaq məsələsidir.

Yunis Əmrə “Divan”ında cənnət-uçmaq şəklində belə ifadə edilmişdir:

**Uçmaq–uçmağım dedigün, möminləri
yeltəndigün Vardur ola burğac huri arzum
yoğdur uçmağ için.**

Bu bir həqiqətdir ki, türk özünün səma adamı olması inamını heç zaman tərk etməyib, göy mənşəli bir xilqət olduğuna inanıb.

Tək Tanrılı türkün müqəddəs “Quran” vasitəsilə öyrəndiyi cənnətin qədim türk dilindəki sinonimi uçmaq idi.

Sənan ilahi eşqin faciəsinə yaşayır və o, əslində bu faciənin qəhrəmanı kimi, ucalır. Cavidin cəsarəti və əslində əsərin sufi gücü bundadır ki, o, məşuqə olaraq xristian qızı Xumarı seçir. Şeyx Sənanın mürşidi Şeyx Kəbirin qızı ülviyyət rəmzi olan Zəhranı da seçə bilərdi.

Və daha bir fakt maraqlıdır: Xumar Şeyx Sənanın aləminə rüyada, xəyalda daxil olur. Amma Cavid onu rüyada saxlamır, yerə endirir, Sənana real şəkildə təqdim edir. Sənan öz qeyri-adi, ilahi məhəbbəti ilə onu yerdən göyə-səmalara qaldırır, ona mələk kimi uçmaq qüdrəti bəxş edir. Şeyx Mərvan Şeyx Sənanı bir qadından ötrü dini-imanı atmaqda qınayanda Sənan Xumar “qadın deyil, mələkdir” deyir, onu “ülviyyət heykəli” adlandırır.

Xumara olan ilahi eşq sayəsində allahlaşdığını Dərviş Şeyx Sənana söyləyir: “camalında nuri-həqq”, “xuda qiyafətində” olduğunu irəlicədən bəyan edir.

“Şeyx Sənan” həqiqətən də H.Cavidin “hüsni-xuda şairi” olduğunu təsdiq edən möhtəşəm sənət əsəridir.

Dünya romantik ədəbiyyatının bədii incisi olan “Şeyx Sənan” əsəri romantik faciə olmaqlabərabər, eyni zamanda sufizmi səhnəyə gətirən ilk dram əsəridir, müəllif bu əsərlə ilk mənzum tarixi faciənin, poetik teatrın, həm də sufi-mistik teatrın əsasını qoymuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005.
2. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005.
3. Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005.

4. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cilddə. IV cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cilddə. V cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
6. Səlahəddin Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi. Bakı "Qanun", 1996
7. Səlahəddin Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi. 2-ci kitab: klassik Şərq və müasirlik. Bakı, "Nurlar", 2009.
8. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960
9. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, 1963

**Гюльшан
Алиева-
Кенгерли**

**«Шейх Санан» в театре Джавида:
миф или
реальность
Резюме**

Не каждый творец искусства в силах найти ключ к богатой сокровищнице мудрости Востока. И лишь в XX-ом веке по воле Всевышнего, ключ к разгадке тайн мудрости, озарилось истинному приемнику великого Физули, романтическому поэту и философу Гусейн Джавиду. Его произведение «Шейх Санан» является художественным перлом в романтизме мировой литературы. Эта романтическая трагедия, к тому же, впервые зародила суфизм на драматической сцене. Гусейн Джавид по праву считается основателем не только исторической трагедии в прозе, поэтического театра, но и является родоначальником суфийского мистического театра.

Ключевые слова: философ Гусейн Джавид, убеждение, Шейх Санан, романтизм, историческая трагедия в прозе.

**Gulsh
an Aliyeva-Kengerli "Sheikh Sanan" at Javid's
theatre: myth or reality**

Summary

Not every creator of art can find the key to the rich treasure of the Eastern wisdom. Just in the XX century the God gave this magic key to the greatest heir of Fuzuli, a great romantic poet and philosopher Hussein Javid.

Sheikh Sanan, the artistic pearl of world romantic literature, is a romantic tragedy, as well as the first dramatic work on the scene of the Sufism. In this work, the author has laid the foundation of the first poetical historical tragedy, poetic theater and sufi-mystic theatre.

Keywords: philosopher Huseyn Javid, the sect, Sheikh Sanan, romanticism, historical tragedy in
verse.

**Məqalənin redaksiyaya daxil olma
tarixi: 02.11.2017 Məqalənin təkrar
işlənməyə göndərilmə tarixi:
09.11.2017 Məqalənin çapa qəbul
olunma tarixi: 24.11.2017**

**Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,
professor Niyazi Mehdi ADMİU-nun Elmi Şurasının 21 dekabr 2017-ci il, 04 sayılı qərarı ilə
çap olunur**